

Етнокултурно присъствие на ромите в България

За тези, които принадлежат на света - цигани или роми

Ромите са индо-европейски народ, който се появил на Балканите между IX и XI век /Марушиакова, Попов, 2000/. В резултат на своята дисперсност и транснационална идентичност, ромите са специфично, исторически формирало се малцинство, което след четиринадесети век трайно се настеляват в Източна Европа, а така също и в Испания, Франция, Италия и други страни. /Турел, 1998/. Многобройните ромски групи са изключително разнообразни, като манталитет, ценности, традиции, религия и език и затова не бива да се разглеждат като етнически еднородна общност. Това, което е неоспоримо за тях, през погледа на "гаджо"/не ромите/ е, че те са носители на една изключително специфична и различна култура, която, според изследователите, е родена от културните традиции, които те носят от древна Индия. /Димитров, 1991 г./

Съвременната ромска култура е пъстра смесица от собствени традиции и чужди заемки, но все още е твърде малко позната и изследвана /Нунев, 1998/. Според същия автор, ромите, при дългото си разселване по Европа, получават различни названия от народите, с които влизат в контакт, които, според него, могат да се обединят условно в две големи групи:

1. Цигани, цыгани, цигойнер - различни в различните езици. Етимологията на тези названия се свър-

зва с гръцката дума "атцингани" - "която има неясен произход, свързван най-често с название на християнска ерес, дошла към Византия от Изтока /Марушиакова, Попов, 1993; Ключуков, 1993/ смята, че гръцкото "атцинганой" означава неприкосновени хора, които не могат да се пипнат, или най-вероятно, погнаменованието цигани са разбирали еретици или хора, с които трудно се влиза в контакт и не подлежат на асимилация;

2. Гифтос, гупти, житани, житанос, джеспиз. Етимологията на тези названия в различните езици се свързва с думата "египтяни". Според Марушиакова, Попов /1993/, ромите, които идвали от Индия към Византия, отсядали за по-дълъг период от време във византийската провинция Малък Египет, както се наричала областта около днешния град Измир в Мала Азия /Турция/ Според Кенрик /2001/, циганите се появяват в Западна Европа към X IV - XV век. Думата гурсу идва от Егуртиан /египтянин/ и с това име са наричали първите цигани преселници, тъй като през Средновековието византийците са приели на доверие сведението, получено от самите цигани, че идват от Египет.

Циганите използват за себе си и думата ром и се смята, че тази дума е сродна с индийската dom, чието значение е "човек". Ключуков /1993/ защитава тезата, че названието "ром" се свързва с принадлежност към култа на бог Рам, впоследствие преименуван в Ром.

Кратка историческа справка

Според Е. Марушиакова и В. Попов липсват точни исторически сведения за това, кога циганите навлизат в българската територия и кога трайно се установяват да живеят в нея. В "Исторически речник за циганите" /Кенрик, 2001/ се посочва, че първите сведения за тях в България са от 1378г.- Рилската грамота на цар Иван Шишман, т.е. преди османските нашествия, въпреки че учените са скептични към нея като извор, свързан с циганите. Масовото заселване на циганите в България се предполага, че е станало в периода XIII - XIV век. /Марушиакова, Попов, 1993/ От 1396 г. България е в пределите на Османската империя и циганското население в нея е об-

ложено с редовни данъци, както цялото население. Доказателство са това са запазените данъчни регистри от 1475 г., 1487 г., и от 1522 г., както и в двата закона - "Закон за циганите във вилаета Румели" и "Закон за управителя на циганския санджак" /Марушиакова, Попов, 2000/.

В книгата "Циганите в Османската империя" /Марушиакова, Попов, 2000/, са намерили място и няколко описания на циганите от двама английски пътешественици от първата половина на седемнадесети век - Хенри Блът и Едуард Браун, и на австриецът Йохан Кемпелен от 1740 г.:

"Аз не спадам към онези, които смятат, че те са някаква проклетата порода, че се отличават от другите хора по своята мръсотия и ленност, че са утайка на обществото, а не резултат от последователни поколения. поради това, че се ваят в мръсотията и са изложени на слънце, те са по-смугли от останалите. Има ги във всеки град на Турция, но не крадат като нашите, защото се страхуват от жестоки наказания. Те предсказват съдбата също така измамно като нашите, и се задоволяват също така с малко. Използват ги най-вече за мръсна работа, като метачи, ковачи, обушари, калайджии и други подобни... Малцина от тях се обрязват, никой не ги кръщава. Те с желание носят своите групи, но не скитат, обитават колиби и гребни къщурки в предградията, обгражда ги презрение" /Хенри Блът/

"Силни и смели, някои от тях бяха разбойници. От тях има много в Унгария, Сърбия, България, Македония, видях много в Лариса и други части на Тесалия. Срещат се повече в градовете и се препитават с черен труд и търговия със занаятчийски стоки. Голяма част от тях оцветява ръцете и краката си в червено с къна и считат, че по този начин тези части на тялото страдат от студа по-малко. Някои цигани боядисват също така краищата на косите си. Въпреки че са се пръснали надалече, предполага се, че водят началото си от Влашко и от съседни области, като се смята, че в по-голямата си част са турски шпиони." /Едуард Браун/

"Циганите са около 2 000 семейства, които живеят в жилища, направени от плетени пръти. Те от

дълго време насяват тези земи, така че за техния живот скитничеството не е така характерно, както за живота на нашите египтяни. Жените се грижат за семейството и домашната работа, а мъжете се отдават на разни долни изкуства, но мнозина и на занаяти. От земеделието се отвърщават. Религията им е или мохамеданска, или християнска, а най-вече никаква.

...Ако някой от тях реши да се изповяда, не изпълняват никви обреди, не гържат никакви предписания. Държат само по една жена, за която се женят по устно позволение на кадията. Данъкът наречен харач, който турците вземат от тях, е много голям.

...Впрочем, те нямат помежду си никакви благородници, никакъв началник, никаква дисциплина или особени закони. Презирани и мразени от всички, подозират ги при всяка кражба и грабеж.

Облеклото на мъжете наподобява това на българите. Жените носят на шията си гърдан с тежести, който слагат от едното ухо до другото и е украсен с различни монети. Носят също така кожени обувки, отгоре връхна греха, наречена антерия, и кожен кафтан по гръцки образец. Гърдите им са изцяло голи, косите си завиват на кок, с малка превръзка, към която прибавят и стара кърпа.

...Най-ранният произход на това племе можем да отнесем към времето на Никифор, към 811 година...От там, изглежда, някак си се е получило името на циганите. Изглежда, някаква голяма маса преселени или прокудени египтяни се е свързала с тях. Вследствие на това може да се каже, че името цигани или египтяни за тях е синонимно.

...Те се гордеят с този си /египетски/ корен. След тях обаче не се откроява нищо от нравите и езика на египтяните, освен някакви суеверни предсказания. Говоримият им език е крайно своеобразен, а произношението и диалектите им са повлияни от арабските".

/Йохан Кемпелен/

След Освобождението, много цигани намират работа в новооткритите фабрики, особено в Сливен. При преброяването през 1887 г. циганите в България са около 50 000 души. През 1931 година властите вмъкват в избирателния закон текст, с който отнемат конституционно гарантираните избирателни права на

голяма част от циганите. "Не могат да бъдат избиратели: осъдени, в чужбина, съдържатели на блуднишки домове и просяците, и циганите, които нямат установено местожителство." До 1923 г. текстът е следният: "...просяците, в т. ч. и циганите нехристияни, както и всички ония цигани, които нямат установено местожителство" /Избирателен закон, 1931/

В годините между двете световни войни сред циганското население проповядват протестански мисионери. Тогава в Лом е построена и първата евангелиска циганска църква. През 30-те години Мисията "Дар на светото писание" издава много брошури на гва от ромските диалекти, а в Пазарджик циганин превежда на своя диалект Евангелието на Йоан /Кенрик, 2001/. През 1995 г. в Англия е сформирана организация "Евангелистки мисионерски център на ромите по света"

През 1933 година започва да излиза цигански вестник "Тербие" /"Възпитание"/, а след преврата 1934 г. е спрян. Вестникът е бил орган на "Мохамеданската национално-просветна културна организация", а основател на организацията е Шакир Пашов /1898 - 1981/. Той е и първият издател на вестника.

След 1944 г. правителството започва да насърчава циганите да изграждат и развиват своята етничност. Започва издаването на вестник "Романо еси" /"Цигански глас"/, главен редактор на който е отново Шакир Пашов, по-късно - през 1949 г. вестникът е преименуван на "Нево гром" /"Нов път"/, а през 1957 г. на Неве рома /"Нови цигани"/. През 1945 г. с разрешение на комунистическата партия е основана Общощиганска организация за борба против фашизма и расизма, и за културното издигане на циганското малцинство в България, с председател Шакир Пашов. След няколко години тя се влива в Отечествения фронт, а лидера ѝ, по това време депутат в Народното събрание, е изпратен на лагер на остров Белене. През 1951 г. е закрит и театър "Рома", който е просъществувал само четири години. Директорът му - Мануш Романов, е интерниран в провинцията. За музикалното оформление в Ромския театър в София отговарял Яшар Маликов /1922 - 1994/ - композитор и съставител на първия ромско-български речник.

През 1958 г. правителството издава Указ за забрана на чергарството, който касае 14 000 цигани. В този период започват и насилствени действия от институциите циганите мюсюлмани да приемат български имена.

След 1989 г. циганите отново получават правото на свои вестници и организации. Във Великото народно събрание има четирима депутати от цигански произход. През декември 1991 г. Наредба № 232 на Министерския съвет разрешава на ромите да изучават на доброволни начала майчиния си език. Независимо, че ромите в България говорят на 30 различни диалекта, е издаден ромски буквар от колектив с ръководител Христо Ключуков.

Етнодемографска характеристика на ромите в България

Ромите са третата по численост етническа общност в страната, след българите и турците. Данните от последното преброяване /*Славейков, 2001 г., "Етнодемографска характеристика на българското население", сп. Етнодиалог, 2001/3/* показват, че в последните 120 години, числеността на ромите бързо нараства като през 2000 г. те са 4,6% от населението. Като причина се посочва високата им раждаемост и относително слабото им участие в емиграции. За 85,8 % от ромите у нас майчин език е ромския, а за около 8% - майчин език е българския. Над 55% от ромите са християни, като през последните години една голяма част от тях са станали протестанти. Около 18% от ромите не се определят към нито една от разпространените в България религиозни общности.

До средата на XX век по-голямата част от българските роми са водили неуседнал живот, а днес 99% от тях са уседнали. Изцяло ромски селища в България няма, като градски жители са 53,7% от тях. Те са относително равномерно географско разпределени. Обитават всички области, но най-висок е дялът им в населението на областите: Сливен /13,5%/ и Монтана /10,7/, а най-нисък в Западните Родопи и Габровско.

Ромският етнокултурен модел

Според Димитров /1991/, ромският културен модел има две основни социоекономически характеристики, наследени от родовото общество в Индия. Първата се изразява в стремеж за лична независимост и необвързаност, с избягване участието в организирано производство за по-дълъг период от време. Причината за това, според автора, не е, че ромите са мързеливи, а по-скоро, тяхната психика е такава, че са съгласни да работят тежка и непривлекателна работа, но да нямат постоянен началник. Втората характеристика, като аспект на формираното у тях, при грузи исторически условия кастово мислене, е самата ромска общност, която е разделена на ясно оформени групи, или подгрупи, повечето строго ендогамни, които заемат различно място в йерархията на циганските групи. Например в Лом има пространствено и социално обособени три групи – “цуцумани”, “калайджи” и “лешатар”. Най-нисък е социалния статус на лешатарите, които обитават и най-бедния квартал на града – “Хумата”. В Благоевград, в махалите живеят около 10 000/ 12 000 човека, от които 30–40% се самоопределят като турски цигани, независимо, че част от тях изповядват протестанството и тогава се получава названието – турски цигани християни. В Благоевград, чисто пространствено ромите обитават три махали, които са в близост помежду си – “Старата махала”, “Новата махала” и “Предел махала”. Ромите в “Новата махала”, се самоопределят като айерлии, което смятат, че идва от турската дума “аир” – добър, т.е. те приемат себе си като “по-добри, с по-висок морал и по-модерен манталитет” от другите ромски групи. Те са и коренните жители на старата махала, които са по-образовани и по време на комунизма бяха на гържавна работа, което им позволи да се построят къщи в пространството на “Новата махала”. Подобни отношения се наблюдават и в София между “турските цигани християни”, “джамбазите” и “джуравците”

В големите градове ромите живеят изключително изолирано и обикновено в крайните части на градовете в обособени само ромски квартали. Но в самите квартали също може да се наблюдава йерархията между отделните групи и родове /по къщите, обзавежда-

нето, професията, образованието/.

В научната литература /*Марушиакова, Попов, 1991, 1993*/ циганите се разглеждат като специфичен тип етническа, т. нар. междугрупова етническа общност /МЕГРЕО/. Най-специфичното за тях, което ги характеризира като етническа общност е, че те не са обща хомогенна маса, а се делят на редица групи и субгрупи.

Опити да се правят класификации на циганските групи и метагрупови общности в България има, но като най-пълна приемам направената от Марушиакова и Попов /1993/, която е въз основа на етнонимите и самосъзнанието на отделните цигански групи. В класификационната схема, като най-многочислена е посочена междугруповата общност на т. нар. "йерлий". Това са циганите, които след пристигането си в земите на днешна България /XIV - XV век/, са се установили трайно тук и не са напускали тези територии, като са водили уседнал начин на живот.

Общността на "йерлийте" се дели на две основни подгрупи – "дасикане рома" /или "български цигани"/ и "хорохане рома" /или "турски цигани"/. Дасикане рома са православни християни, а хорохане рома са мюсюлмани. Според авторите, за части от хорохане рома на редица места е характерно синкретично съчетаване на елементи на християнската и мюсюлманската религия, а други части от тях са приели в по-ново време християнството, запазвайки спомена за някогашната си религия. Сред дасикане рома, широко е разпространено протестанството, като първата циганска евангелистка църква е построена през 30-те години на XX век в Лом.

На следващото, по-ниско равнище, тези основни подразделения се делят на повече или по-малко ендогамни групи, обособени, според бившата или запазена професионална специфика и някои диалектни особености на езика. Такива групи са, например, живеещите главно по селата бурзуджии, музиканти, кошничари, калайджии, джамбази, фичири и други.

При метагрупите на общността на "йерлийте" често пъти е запазен само спомен за някога съществували групи, отпаднали са пречките за бракове между представители на отделните групи, културни-

те специфични до голяма степен са унифицирани. Тези процеси са отишли доста напред, особено при жители на големите градове /градски махали/ и разграничението там е главно по линия на метагруповата общност и нейните основни подразделения. /Марушиакова, Попов, 1993/

В рамките на "йерлиите" е и общността на така наречените "Влахички цигани", или лахо, лахоря, лахори. Заселили се в България през XVII - XVIII век, като бягали от робството във Влашко и Молдова. По-голяма част от тях в началото на нашия век са били чергари. Делели са се вътрешно на групи, според упражняваните занаяти - калбурджии /ситари, решетари/, гребенари, кошничари, загунджии и т. н. Първоначално са били християни, но по-късно част от тях сменят религията си и приемат исляма. Понастоящем, в повечето случаи те са забравили традиционните си професии и съответно груповото си деление и са се влели в общностите на гасикане ромъ или хорохане ромъ. Въпреки това приобщаване, те и до днес често пазят свои специфични диалекти /от т. нар. "владшка група"/ диалекти или вярата от балканската диалектна общност на циганските езици /Марушиакова, Попов, 1993/.

Втората основна метагрупова общност сред циганите на България са така наречените "кардараши", които са били бивши чергари, заставени да уседнат през 1958 г. със специално постановление на Министерския съвет. Тук се включват групите, родствени на широкоразпространените по света ловари и келдерари, които са чергарствували до 1958 година. Те са православни християни, а отделните групи при тях са стриктно изолирани, строго ендогамни, при тях са живи старите цигански норми и правила на поведение. Живеят главно по селата и малките градове, разпръснати сред останалото население и без да образуват свои обособени махали. Информатори от други ромски групи определят "кардарашите", като група с най-много богати хора, на които сделките не винаги са почтенни. Единствено при тях се е запазило "машарето" и "купуването на булка".

Тази общност се дели на две основни подразделения:

Първото от тях включва родствениите субгрупи на ловарите, грасарите, таксманарите, жълтите и т. н., като при тях мъжете традиционно се занимават с търговия, а жените с врачуване. Близки до тях са субгрупите на калайджииите и бакърджииите, като в техните рамки съответно пазят и делението си по родове. Родствени на тях са и т. нар. "тракийски" калайджии, които са по-обособени, но се включват в по-широките рамки на общността. /Марушиакова, Попов, 1993/

Третата широко разпространена в България общност е на т. нар. "рудари", които околното население нарича често "власи", или "влашки цигани". Те говорят диалект на румънския език и имат преферирано румънско етническо самосъзнание. Тази общност се дели на две основни родствени групи - лингурари /копанари/ и урсари /мечкари/ и маймунджии. Живеят предимно по селата, в обособени махали и не желаят да бъдат причислявани към другите цигани. /Марушиакова, Попов, 1993/

Самите цигански групи се различават помежду си по начина на препитание и професионална специфика, по диалектите на циганския език, който използват, по местоживеенето – компактно и разпръснато, по религията, която изповядват. Според Марушиакова и Попов /1993/, факторите, които рязко отграничават една група от друга, е груповото самосъзнание. Авторите извеждат и обобщен идеален модел на циганската група, в която включват следните елементи:

- Групово самосъзнание;
- За член на групата се смята само този, който е роден в нея /т. нар. правило за спазване чистотата на кръвта/;
- Стриктно спазване на груповата ендегамия;
- Използване на общ език в групата;
- Общ начин на живот в миналото;
- Еднакъв начин на прехрана;
- Наличие на вътрешногрупово самоуправление и собствени потестарни органи;
- Строго спазване на груповите правила и норми;
- Единни общи представи за живота, единство в ценностните ориентации, сходно поведение, общност в мненията, единни морални принципи;

- Голямото семейство, силният род се смята за най-голяма ценност;
- Ограничаване на приятелските контакти само в рамките на групата;
- Взаимна солидарност и задължение да си оказват помощ;
- Поддържане на изолираността и своеобразието на групата /членове на една група не се месят в работите на друга/;
- Стриктно спазване на груповите забрани “махриме”.

Чрез този модел, според авторите, се характеризира явлението циганска група. Чрез идеалния модел, може да се характеризира състоянието на всяка една група, да я отграничим от другите и да я идентифицираме. Като цяло циганските групи са консервативни, но сега, особено при уседналите роми, много от предишните норми на живот и поведение са отпаднали – “мешарето”, “купуване на булката” и други. Разбира се, много други са се запазили – ендогамия, чистота на кръвта, ранна женитба под влияние на родителите, девственост на булката и други. Там, където има повече уседнали роми от различни групи, постепенно границите между групите се размиват и възниква определена общност на групово съзнание, т. е. чувство за метагрупова общност.

Йосиф Нунев в книгата си “Ромското дете и неговата възпитателна среда”, предлага един по-опростен модел на ценностната система на ромите. Той се опитва да изведе общоромски ценности, извън конкретното време, пространство, групово принадлежание и образование на хората, за които се отнася. Това наистина са традиционни ценности на ромския етнос, отразени в неговия фолклор, легенди и предания. Според Нунев /1998/ това са: свобода, род и семейство, деца, веселие, липса на амбиции, добронамереност към културата на мнозинството и задоволяване с малкото.

Най-високо в йерархията на ромската ценностна система, според Нунев, стои идеята за свободата. Това означава, че ромите са се отказвали от своя гържавна и са избирали номадския начин на живот. За да оцелеят, те е трябвало да заимстват чуждия език, бит,

обичаи, религия и традиции.

Втората по ред ценност, определена от Нунев, е "рог" и "семејство". Семејството е другата ценност, която стои непосредствено до свободолюбието. Те, двете, стоят най-високо в йерархията на ромската ценностна система и винаги вървят ръка за ръка. Всички останали ценности ги следват и са в пряка зависимост от тях. Точно ромското семејство е средата, в която се е създавала, развивала, съхранявала и предавала от поколение на поколение материалната и духовна култура на ромите. Така също се е запазил езика, при това без писменост.

На следващо място Нунев определя "гецата". Според него, те са на това място, защото от тях зависи продолжаването на родовите и семејните традиции. В ромското семејство всяко дете има свое място в зависимост от пола, възрастта и приноса си в припечелването на средства за преживување. Ромите раждат много деца.

На четврто място Нунев поставя "веселието". Това е тяхна типична черта, защото те умеат да се веселят искрено, неподправено, от душа и сърце, сякаш го правят за последен път в живота си. За родителите роми равнотилно на неизпълнен дълг в живота е да се отгледат деца (особено момчета) и да не им се направи богата крџшенка, новобранска вечер, гондеж или сватба. За тях немаат значение парите, и те държат веселбата да е шумна, да е с прочути музиканти. Прочути са ромските сватби и с веселието, и с колоритността си.

На пето място приоритет в ромската ценностна система, според автора - има и задоволяването с малкото, най-нужното. Според Нунев, истинският ром не трупа материални блага. За него е важно да има с какво да оцелее. Истинските роми компенсират липсата на материално благополучие с богата и волна душевност, както и с неподправено и искрено желание винаги да помогнат на бедния, слабия, уязвимия. Ето защо, за ромите най-важни са гостоприемството и отзивчивостта. Материалните блага за тях са излишно губене на време.

Шесто място заема "липсата на амбиция", да се

властва над другите и да променят чуждата съдба. Точно това ги спира да създадат собствена държава, тъй като не желаят да подтискат най-слабите. Нунев казва, че за да оцелеят, те трябва да се отнасят с другите точно така, както искат да се отнасят с тях самите.

На последно място е поставена "добронамереността към културата на мнозинството", което спомага за по-безпроблемното съжителство между роми и българи. Но - заключава авторът - те са предпазливи, за да не бъдат асимилирани в даденото общество.